

vaak de overhand kreeg in deze ‘permanente oorlog’: Nederland had de tijd en slaagde erin Indonesische bondgenoten in te schakelen: ‘de vorstendommen en volken in de archipel vormden geen politieke eenheid, integendeel’ (p. 498). Paradoxaal genoeg was dit na 1945 precies omgekeerd, bijvoorbeeld omdat de tijdsgeest zich tegen het kolonialisme had gekeerd.

De auteurs schatten dat tussen 1816 en 1914 minstens 415.000 Indonesiërs om het leven kwamen door oorlogsgeweld, en in de dekolonisatieoorlog kwamen er daar nog minimaal 100.000 bij (p. 505). Dit in alle opzichten indrukwekkende boek is ondanks veel specialistisch jargon zeer toegankelijk, ook voor niet-experts. De laatste zinnen zijn treffend, vooral als het gaat om het extreme Nederlandse geweldsgebruik: ‘Het militaire geweld waarmee Nederland zijn koloniale rijk veroverde, consolideerde en verdedigde [kan] niet langer worden genegeerd. Het vormt evenzeer een onderdeel van “onze” geschiedenis en militaire traditie als de Tachtigjarige Oorlog’ (p. 507).

Martijn Lak, Universiteit Utrecht/Radboud Universiteit

Andreas Stynen en Gerrit Verhoeven (red.), *Bestemming België. Een geschiedenis van toerisme in dertien etappes (1830-2030)* (Aalter: Ertsberg, 2022). 263 p. ISBN 9789464369502.

DOI: 10.52024/tseg.13609

Op een septemberavond in 1884 in Rochefort werd een leider van een toeristisch informatiebureau brutaal overvallen. Deze overval, die de Brusselse directeur van de *Société Internationale des Touristes* bestempelde als ‘Bartholomeusnacht der toeristen’ (p. 85), is één van de vele en opmerkelijke wetenswaardigheden uit de bundel *Bestemming België*, een populairwetenschappelijk boek dat de veelzijdigheid van toerisme in België toont vanaf de slag bij Waterloo tot in de toekomst. Hoewel de overval laat zien dat de bevordering van toerisme niet door iedereen werd toegejuicht, bieden de meeste bijdragen in de bundel inzicht in hoe het toerisme bewust werd ontwikkeld en gestimuleerd door politici en ondernemers. Dit gebeurde bijvoorbeeld door het invoeren van de verplichte vrije zondag in de werkweek, het bouwen van een modernistisch recreatiegebouw aan het water, en de verkoop van relikwieën en souvenirs.

Het theoretisch kader waarin de redacteuren de bundel plaatsen is dat van Pierre Nora's *lieux de mémoires*, plaatsen van herinnering; een concept dat Nora met name gebruikte om plaatsen te duiden die van belang waren voor het vormen van een nationale identiteit. Door verschillende toeristische plaatsen te bespreken – van natuurgebieden tot strandplaatsen en steden – beogen de auteurs met deze bundel de historische evolutie van het toerisme in België weer te geven, zonder te vervallen in een nostalgisch beeld van het verleden. Een lastig perspectief, zeker wanneer men beseft dat toerisme bij uitstek een industrie is die juist grotendeels draait om het verkopen van nostalgie en gefabriceerde noties van authenticiteit, zoals bijvoorbeeld in het 'Oud-Antwerpen,' een populaire historische attractie op de Wereldtentoonstelling van Antwerpen in 1894. Desalniettemin slagen de auteurs erin om de sprong tussen heden en verleden met gemak te maken, door de Belgische toerismegeschiedenis te vertellen, afgewisseld met het aankaarten van relevante vraagstukken voor het heden, zoals het erfgoedbeleid en het onderscheid tussen massatoerisme en cultuurtoerisme. De focus op toeristische plaatsen zorgt voor het zichtbaar maken van toeristische cycli: hoe komt een toeristische trekpleister op, hoe ontwikkelt die zich, en hoe en waarom gaat de een ten onder en kent de ander een wedergeboorte? Het resultaat is niet alleen een geschiedenis van toeristische plaatsen, maar ook een sociale geschiedenis van België vanuit toeristisch perspectief. De bundel biedt daardoor een algemene introductie voor een breder publiek, maar schaft tevens inzicht in de langere tijdsspanne en ontwikkeling van specifieke vraagstukken binnen toerismegeschiedenis voor specialisten.

Door het bespreken van verschillende soorten toerisme en toeristen illustreert de bundel de diversiteit van de toeristische praktijk. Toeristen zijn zowel de elite, die de Belle Epoque villa's bezochten aan de kust van Westende, als ook de kinderen die ondergebracht werden in vakantiekolonies in Oostduinkerke, maar ook bewonderaars die eind negentiende eeuw in de voetsporen van Victor Hugo dezelfde lunch wilden nuttigen in het hotel waar hij werkte aan *Les Misérables*, arbeiders die een vrije dag doorbrachten op het strand van Hofstade tijdens het interbellum, en gelovigen die op bedevaart gingen naar Banneux vanaf de Mariaverschijning in 1933. Een rode draad door de bundel is dan ook de 'democratisering' van toerisme; steeds meer mensen konden een vorm van toerisme ervaren. De bijdragen leggen echter ook de klassenongelijkheid in vrijetijdsbesteding bloot. Dit komt het duidelijkst naar voren in het verschil tussen de toerist, de

toeristische attractie en de personen werkzaam in het toerisme, met name in de koloniale context. Wie waren precies de Chinese en Indiase arbeiders die de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen opruimden en zo zelf onderdeel werden van de toeristische industrie, zowel als attractie als door het verkopen van oorlogs-souvenirs? Ook wordt er aandacht besteed aan het zogenoemde Congolese dorp, de *human zoo* op de wereldtentoonstelling van Antwerpen en de promotie van koloniaal toerisme naar Congo na de Tweede Wereldoorlog. In dit laatste voorbeeld werd toerisme vooral gebruikt als middel om de Belgische bevolking te overtuigen van het nut van het koloniale project, door het onderscheid tussen het ‘beschaafde’ België en het ‘primitieve’ Congo te benadrukken. Hoewel toerisme een moderne infrastructuur behoefde, hoopten toeristen in Congo tegelijkertijd op ‘primitieve’ en ‘authentieke’ ervaringen. Deze botsing tussen modernisering en de ‘authentieke’ toeristische ervaring is een terugkerend thema, zoals bijvoorbeeld ook het geval was in de protesten tegen het bouwen van een dam in de Ardennen of bij toeristen die afkeuring uitten tegen de modernisering van historische Belgische kunststeden zoals Brugge.

Bestemming België toont het belang aan van toerisme als politiek middel en hoe toeristische plaatsen zijn gebruikt voor identiteitsvorming. Ook laat het zien hoe toerisme verweven is met sociaaleconomische ontwikkelingen in de geschiedenis van België en technologische vooruitgang, bijvoorbeeld in de manier van reizen. Door het verleden te vertellen met relevante vraagstukken voor het heden en af en toe een kritische blik te werpen op nostalgie en erfgoedbeleid slaagt de bundel erin een algemene geschiedenis van toerisme te bieden die ook uitnodigt tot debat. Met de centrale vraag hoe toeristische attracties en plaatsen tot stand zijn gekomen, of met andere woorden: hoe we naar het verleden kijken als toerist, sluit de bundel aan bij recente populairwetenschappelijke publicaties over reizen en plaatsen van herinnering, zoals bijvoorbeeld het werk van Owen Hatherley of Johny Pitts’ *Afropean* (2019). *Bestemming België* is een informatieve en veelzijdige bundel die op uitnodigende wijze de diversiteit en het belang van toerismegeschiedenis beschrijft.

Aimée Plukker, Cornell University